

Маємо сприймати як аксіому, що без індивідуалізації навчального процесу, без перетворення споживача, на якого ми працюємо, в активного учасника навчальної діяльності нам не вирішити головного завдання, яким є досягнення світового рівня якості та якомога вищої конкурентоспроможності. В КНЕУ розроблене і затверджене Вченою радою «Положення про формування індивідуальних навчальних планів студентів».

Передбачається, що студент має сформувати свій індивідуальний план у квітні, тобто за чотири місяці до початку нового навчального року. У зазначеному документі виписана вся «технологія» формування індивідуального навчального плану, запровадження якого буде сприяти започаткуванню нової філософії поведінки, іншого мислення студента, іншого сприйняття своєї ролі у визначенні траєкторії професійно-кваліфікаційної підготовки.

З цією метою здійснено певні заходи інституціонального характеру — запроваджено нові за структурою та змістом анотації вибіркових дисциплін, введено інститут кураторства задля надання реальної допомоги студентам у формуванні індивідуального плану.

**С. І. ДЕМ'ЯНЕНКО**, д-р екон. наук, проф.  
(Київський національний економічний університет)

## **АГРАРНИЙ РОЗВИТОК: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА**

Зміст та процес викладання дисциплін економічного профілю у вищих навчальних закладах України потребує удосконалення. Це викликано, принаймні, двома причинами — умовами, що диктуються реальною економікою та необхідністю використання сучасної теорії ринкової економіки, яка є основою економічних дисциплін університетів Заходу. Для того, щоб ця сучасна економічна теорія стала основою економічних дисциплін, що викладаються у вищих навчальних закладах України, потрібне її вивчення й узагальнення вітчизняними викладачами і науковцями та імплементація до програм навчальних дисциплін. Зокрема це стосується й циклу дисциплін економіки агробізнесу. З цією ме-

тою у Київському національному економічному університеті започатковується дисципліна «Основи аграрного розвитку і політики». Головною метою дисципліни є вивчення студентами теоретичних засад аграрного розвитку і політики та напрямків їх практичного застосування в економіці України.

Існуючі погляди на роль сільського господарства в економічному розвитку базуються на класичній економічній теорії Адама Смітта, Томаса Мальтуса і Давида Рікардо [3,5,8]. Вони виходили з того, що акумуляція капіталу є основою економічного зростання. При цьому можливості для зростання продуктивності в аграрному секторі економіки відкриваються через специфіку поділу праці й інновацій в сільському господарстві та їх принципів відмінності від промисловості. Саме в сільському господарстві інновації можуть модифікувати ефект зниження віддачі ресурсів. Класики також стверджували, що в сільському господарстві та інших галузях заснованих на використанні природних ресурсів, рівень заробітної плати у довгостроковому періоді є абсолютно еластичним.

Аналіз ролі сільського господарства в розвитку світової економіки дозволяє зробити певні узагальнення та теоретичні обґрунтування основних чинників та тенденцій цього розвитку, а також виявити їх вплив на саме сільське господарство. Так, особливістю розвитку економіки у розвинутих країнах світу протягом декількох останніх десятиліть є дуже суттєве підвищення продуктивності сільського господарства за рахунок двох основних чинників — запровадження нових технологій та зменшення зайнятості в галузі (на фоні недостатнього приросту населення, а в останні роки навіть його скорочення в окремих країнах). Значне підвищення продуктивності сільського господарства стало одним з визначальних чинників зростання економіки розвинутих країн.

Один з основоположників сучасної теорії розвитку сільського господарства Теодор Шульц у своїй книзі «Трансформація традиційного сільського господарства» [7] зазначав, що значне зростання продуктивності у сільському господарстві можливе тільки через зміни у технології — впровадження у виробництво нової техніки, використання кращого насіння, ефективніших джерел енергії, дешевших засобів захисту рослин і тварин, добрив. Він стверджував, що інвестиції у такі напрями як сільськогосподарські дослідження, виробництво нових ресурсів для сільського господарства, освіта фермерів забезпечать технічні зміни у галузі, а звідси — і зростання її продуктивності та ефективності. При цьому зростання виробництва сільськогосподарської продукції є

важливим чинником для процесу економічного зростання загалом і позитивно впливає на зростання продуктивності в самому сільському господарстві.

Іншим важливим чинником цього процесу є інституційні зміни. Вивільнені ресурси із сільського господарства дають можливість зростати економіці та підвищувати добробут всього суспільства. Головним завданням в цьому процесі є ефективне використання цих вивільнених ресурсів з метою недопущення помилок у соціальних, політичних, організаційних і економічних питаннях.

Теорію розвитку сільського господарства слід розглядати через призму основної дилеми економіки — раціонального використання обмежених ресурсів та їх розподілу між галузями економіки і всередині галузей та специфіки самого сільського господарства. Ця специфіка полягає, найперше, у нееластичності пропозиції землі і праці, як одних з основних виробничих ресурсів галузі, що визначає тенденції розміщення капіталу і, відповідно, процес капіталізації. В залежності від того, що за певних існуючих умов (країни, соціального устрою, культури, науки, часу) є дефіцитнішим — земля чи праця, розміщення капіталу буде спрямовуватися на те, щоб зекономити (замістити) землю або працю. При цьому дуже важливу роль відіграють не сільськогосподарські сектори економіки. Вони поглинають трудові ресурси, що вивільняються з сільського господарства та постачають сучасні ресурси, які і заміщують землю і працю.

Виходячи з цього, теорія аграрного розвитку може базуватися на гіпотезі, що капітал у сільське господарство надходить за рахунок нових ресурсів з інших галузей економіки (енергія, машини, добрива, знання), а також підтримки суспільства технічних інновацій у сільському господарстві і, зокрема, за рахунок стимулювання попиту на ці ресурси, навчання загального і сільськогосподарського та інституційного забезпечення цього процесу. Критичним елементом тут є створення відповідної інфраструктури — ринкової та іншої інформації, зв'язок сільськогосподарських виробників з науково-дослідними та навчальними організаціями, приватними постачальниками ресурсів і оптовиками, органами державного управління і політиками.

Класична теорія ринкової економіки виходить з того, що основою економічного зростання є акумуляція капіталу. При цьому можливості для зростання продуктивності у сільському господарстві полягають у поділі (спеціалізації) праці та інноваціях. Це принципово відрізняє зростання у сільському господарстві від зростання у промисловості, про що йшла мова вище.

Іншою особливістю сільського господарства є те, що тут рівень заробітної плати в довгостроковому періоді (пропозиція праці) є абсолютно еластичним. Звідси випливає ряд висновків:

- зростання виробництва сільськогосподарської продукції створює надлишок (перевиробництво), що є більшим, ніж потрібно для виплати необхідної зарплати. За рахунок цього створюються додаткові можливості залучати більшу кількість працівників;

- зростання фонду зарплати створює конкуренцію і підвищує попит на ринку праці в сільському господарстві, адже крива пропозиції праці в короткостроковому періоді є нееластичною. В результаті цього рівень заробітної плати підвищується і знижується віддача від капіталу;

- підвищення рівня зарплати стимулює зростання народжуваності та попиту на продукти харчування;

- підвищення попиту на продукти харчування спричиняє додаткове залучення у виробництво сільськогосподарської землі, зокрема, земель низькопродуктивних, де маржинальний продукт капіталу і землі є нижчим, ніж на землях, які вже використовуються;

- результатом залучення у виробництво низькопродуктивних земель є зростання цін на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування, які мають компенсувати витрати на гірших землях. В свою чергу зростання цін на продукти харчування знижує реальний рівень зарплати, і, відповідно, темпи приросту населення. При цьому слід зазначити, що у довгостроковому періоді реальні ціни на сільськогосподарську продукцію мають тенденцію до зниження.

Таким чином, надлишок виробництва, що спричиняє первинне підвищення зарплати і прибутку поглинається вищою орендною платою за землю і підвищенням інтенсивності праці. Коли надлишок виробництва повністю поглинається, на ринку праці встановлюється нова рівновага, де вже надлишок над рівнем мінімальної зарплати надходить землевласникам. В результаті цього відбувається капіталізація і підвищення ціни землі.

Для розвинутих капіталістичних країн загальною тенденцією є зростання продуктивності ресурсів у сільському господарстві в процесі економічного розвитку. При цьому відбувається реальне зниження собівартості сільськогосподарської продукції незважаючи на існуючий дефіцит землі, при зниженні частки землі в національному доході. Таким чином практика розвитку сільського господарства у цих країнах довела, що технічні зміни у сільському господарстві перевищили вплив нееластичності пропозиції ресурсів і, зокрема, землі в економічному зростанні.

Виходячи з постадійного розвитку економіки (класифікація Ліста розвинута Аланом Фішером в 30-х роках минулого століття) [2] була розроблена теорія зміщення зайнятості та інвестицій за стадіями економічного зростання. Виходячи з цієї теорії економічний розвиток (прогрес) полягає у зростанні продуктивності праці в будь-якому секторі економіки та переході трудових ресурсів до цього сектору з секторів з низькою продуктивністю праці. Зростання продуктивності праці відбувається за рахунок науки і технології. Щодо сільського господарства у цій теорії існує ряд обмежень, зокрема:

- невеликий розмір сільськогосподарських підприємств відносно підприємств інших галузей дещо стримує переміщення працівників до цих галузей;

- частка працівників, зайнятих у сільському господарстві знижується повільніше порівняно з виникненням робочих місць у промисловості й обслуговуючих галузях;

- попит на сільськогосподарську продукцію обмежується низькими доходами працівників промисловості й обслуговуючих галузей;

- обмеження попиту на сільськогосподарську продукцію стримує попит сільського господарства на промислові товари, зокрема обладнання і мінеральні добрива;

- значна диференціація сільськогосподарських підприємств за доходами негативно впливає на формування конкурентних ринків промислових товарів для сільського господарства.

З теорії постадійного розвитку економіки логічно виникла інша теорія — секторів-лідерів (автор Ростоу) [6]. В основі цієї теорії лежав принцип конкуренції між галузями, які випереджають одна одну як основи економічного зростання. З боку попиту зниження ціни та еластичності попиту за доходом виступали як чинники демпінгу на зростання галузей-лідерів та переходу їх до умов субсидування низько ефективних галузей. При цьому технології відіграють важливу роль для появи нових галузей-лідерів і послаблення відстаючих галузей. Особлива увага в цій теорії відводилася сільському господарству як важливому генератору переходу від аграрного до індустріального суспільства. Ростоу як і Маркс чітко виділяв динамічну роль сільського господарства в перехідному процесі. У відкритій економіці сільське господарство може діяти як лідируючий сектор у певний період часу і брати на себе роль прискорювача зростання. Крім цього сільське господарство повинно забезпечувати продуктами харчування швидко зростаюче населення, слугувати ринком для нових галузей про-

мисловості та генерувати інвестиційний капітал і робочу силу для інших нових секторів економіки поза сільським господарством. Зовсім інша роль відводиться сільському господарству у країнах з розвинутою економікою. Тому аграрна політика країн, що розвиваються, і розвинутих країн не може бути ідентичною.

Наступною спробою описати взаємозв'язки між сільським господарством та іншими галузями економіки в процесі економічного розвитку є модель дуальної економіки [4]. Ця модель визначає взаємозв'язки між традиційною галуззю і зростаючою сучасною галуззю у незахідних суспільствах під впливом економічних, політичних і військових інституцій західного суспільства. Модель дуальної економіки спочатку виникла як статична, а потім переросла в динамічну. За цієї моделі сільське господарство визначали як традиційну галузь, а промисловість — як сучасну і підкреслювали тенденцію до зростання взаємозв'язків між цими галузями в процесі економічного розвитку. Виділяють також два варіанти моделей дуальної економіки: перший — це соціологічний дуалізм, де підкреслюються культурні відмінності між західною і незахідною концепцією економічної організації і раціоналізму. Другий варіант — анклавний дуалізм, що пояснював дію ринків продукції, праці та капіталу, через які сучасні високо розвинуті країни Заходу впливають на традиційні суспільства в інших частинах світу. Обидва варіанти є важливими для розуміння суті й структури економічної поведінки країн, що розвиваються, під впливом моделі дуальної економіки.

В цій моделі окремо слід виділити аналіз ринку капіталу, як основи анклавного дуалізму. Доступ сучасних комерційних, промислових і сільськогосподарських галузей до новітніх фінансових ринків дозволяє їм залучати значні обсяги капіталу, що акумулюється в традиційних галузях, зокрема, у сільському господарстві. В свою чергу цей процес підвищує виробничі витрати галузі, надає їй можливість використовувати капіталоінтенсивні технології та мати високий рівень продуктивності праці. З іншого боку анклавний фінансовий сектор має тенденцію до чистих потоків капіталу з традиційних галузей (сільського господарства) та чистих потоків капіталу до міжнародних фінансових ринків.

У графічній моделі дуального економічного динамізму (Фей-Райнс) [1] сільське господарство характеризується наступним чином:

- а) високим рівнем безробіття і прихованим безробіттям;
- б) позитивним інституційним детермінізмом рівня зарплати у сільському господарстві, який визначається середнім рівнем зарплати в інших традиційних галузях;

в) нижчим рівнем маржинальної продуктивності праці у сільському господарстві, порівняно з рівнем зарплати;

г) фіксованою площею землі в обробітку.

Під впливом цих чинників можливий перехід робочої сили з сільського господарства до комерційно-індустріальних галузей без зниження виробництва сільськогосподарської продукції і без підвищення рівня зарплати в промисловості на перших стадіях розвитку. Таким чином, перехід одного працівника з сільського господарства до інших галузей є наслідком перевиробництва у сільському господарстві, який використовується як інвестиційний фонд для розвитку промислових і обслуговуючих галузей.

Модель динамічного дуалізму розглядає додатковий надлишок у сільському господарстві як результат зростання продуктивності праці і вдосконалення капіталу. Сільське господарство при цьому постачає робочу силу і надлишок продукції у формі додаткового фонду, що використовується на розвиток промисловості.

Таким чином, роблячи висновки з аналізу теоретичних засад аграрного розвитку слід зазначити:

- сільське господарство, як сектор загальної економіки, займає специфічне місце в процесі економічного розвитку;

- специфіка сільського господарства проявляється в тому, що воно є споживачем результатів науково-технічного процесу в інших галузях економіки і, найперше, в науці й промисловості;

- результати науково-технічного прогресу надходять до сільського господарства у вигляді нових технологій, нових джерел енергії, засобів захисту рослин і тварин, добрив, техніки, обладнання і, нарешті, нових знань;

- першим наслідком використання результатів науково-технічного прогресу у сільському господарстві є вивільнення робочої сили з галузі та перехід її до промисловості та обслуговуючих галузей;

- другим наслідком використання результатів науково-технічного прогресу у сільському господарстві є динамічний процес капіталізації отриманого прибутку, що проявляється, найперше, у підвищенні вартості землі, пропозиція якої є нееластичною, та зростанні залученого у виробництво капіталу.

Україна проходить свій власний шлях в економічному розвитку, який потребує окремого наукового осмислення і узагальнення. При цьому потрібно використовувати існуючі, загальноприйняті в країнах з ринковою економікою, теоретичні засади та адаптувати їх до умов України, зокрема і через навчальний процес та наукові дослідження. Україна не повинна повторювати

помилки інших країн у процесі свого економічного розвитку. Економічна політика держави має сприяти економічному зростанню яке відбувається лише завдяки ефективному розподілу обмежених ресурсів між галузями економіки. Цьому критерію повинна відповідати й аграрна політика держави.

## ЛІТЕРАТУРА

1. *Fei John C. H.* and Rains Gustav Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy. Homewood, Irwin, 1964.
2. *Fisher Alan G. B.* Economic Progress and Social Security, Macmillan, London, 1945.
3. *Hayami Y.* and Ruttan V. W. Agricultural Development: An International Perspective. The Johnson Hopkins University Press, Baltimore and London, 1985.
4. Hooley Richard The Concept of Dualism in the Theory of Development. National Planning Association Center for development Planning, M-9285, March 1968.
5. *Ricardo D.* The Principles of Political Economy and Taxation. London: J. M. Dent & Sons, Ltd., 1911.
6. *Rostow Walter W.* The World Economy: History and Prospect. University of Texas Press, Austin, 1978.
7. *Schultz Theodore W.* Transforming Traditional Agriculture. Yale University Press, New Haven, 1964.
8. *Smith A.* The Wealth of Nations. Modern Library Ins., New York, 1937.

**С. М. КВАША**, д-р. екон. наук, проф.  
(Національний авіаційний університет)  
**О. Ф. ЛУКА**, канд. екон. наук, доц.  
(Національний авіаційний університет)

## СУЧАСНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Сьогодні сільське господарство, зважаючи на його особливості, є однією з небагатьох галузей економіки як у розвинутих країнах, так і у країнах, що розвиваються, де державне регулювання є найбільш сильним. Майже всі країни світу мають міністерства сільського господарства та проводять свою специфічну аграрну